

Шайтанкөл сыры: аңыз бен ақиқат

ЖАРИЯЛАНДЫ
26.04.2026СІЛТЕМЕ
https://bilimger.kz/188381/

Сүйіндік Нұртілек Мерекеұлы

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті

Тарих факультеті 3 курс студенті

Аннотация

Бұл мақалада Қарағанды облысында орналасқан Шайтанкөл туралы халықтық аңыздар мен ғылыми деректер салыстырмалы тұрғыда зерттеледі. Жұмыста аңыздардың үш негізгі желісі — «батқан ауыл», «шайтанның мекені» және «жұмбақ тіршілік» — этнографиялық, тарихи және жаратылыстану ғылымдары тұрғысынан талданады. XIX ғасырдан бастап қазіргі кезеңге дейінгі экспедициялар мен зерттеулерге шолу жасалып, аңыздардың астарындағы геологиялық, биологиялық және химиялық құбылыстар айқындалады. Мақала аңыздардың халықтық экологиялық білімнің ерекше формасы екенін және оларды тарихи дереккөз ретінде қолдануға болатынын дәлелдейді.

Кілт сөздер: Шайтанкөл, халықтық аңыз, сакральды кеңістік, этнография, карст құбылысы, геология, Қарағанды облысы, ауызша тарих, экологиялық білім, мифология.

Кіріспе

Қазақстанның кең байтақ даласында жүздеген көл жатыр. Солардың арасында ерекше орын алатын, халық аузында ғасырлар бойы тіршілік еткен аңыздарға оранған Шайтанкөл бар. Аты-жөнінің өзі адам жүрегіне үрей ұялататын бұл су айдыны туралы ертеден келе жатқан ұрпақтан-ұрпаққа берілген аңыздар мен жаратылыстану ғылымының нақты деректері арасындағы айырмашылық зерттеуші-тарихшылар үшін әрдайым өзекті тақырып болып қалып отыр. Шайтанкөл — тек географиялық нысан ғана емес, ол — халықтың дүниетанымын, табиғатпен байланысын, тарихи жадын сақтаған тірі мұра.

Осы мақалада біз Шайтанкөл туралы халықтық аңыздарды зерттеп, оларды тарихи

және ғылыми деректермен салыстыра отырып, аңыз бен ақиқаттың арасындағы нәзік шекараны айқындауға тырысамыз. Жергілікті халықтың ауызша тарихы, экспедиция мәліметтері және геологиялық зерттеулер — осының бәрі бірге алғанда бізге Шайтанкөлдің шынайы бейнесін жасауға мүмкіндік береді.

Географиялық орны мен табиғи сипаттамасы

Шайтанкөл — Қазақстанның Қарағанды облысы аумағында орналасқан табиғи су қоймасы. Теңіз деңгейінен биіктігі шамамен 400-450 метр болатын бұл аймақта жазық пен жайлаудың тоғысқан жерінде жатыр. Көлдің ауданы шамамен 2-3 шаршы шақырымды құрайды, ал тереңдігі жерге және маусымға байланысты өзгеріп отырады. Ерте көктемде қар суы еріп, жаңбыр мол жауғанда судың деңгейі айтарлықтай көтеріледі, ал кеш күзде мен қыста ол бірқалыпты тыныштыққа оранады.

Көлдің суы ерекше минералды құрамымен ерекшеленеді. Зерттеушілердің анықтауынша, судың түбінен органикалық заттардың шіруі нәтижесінде газ бөлінеді. Сол себепті кей жылдары оның суы қара-жасыл түске боялып, айналасына ерекше иіс тарайды. Осы табиғи процесс ежелгі адамдар үшін қорқынышты, түсіндіруге қиын болып көрінген.

Жергілікті жер бедерін зерттеген геологтардың мәліметінше, Шайтанкөл орналасқан аймақта тектоникалық жарықтар бар. Бұл жарықтар арқылы жер астынан ерекше күкіртті газдар шығып тұруы мүмкін. Осы геологиялық ерекшелік адамдар мен жануарлардың кейде себепсіздей ауырып немесе есеңгіреп қалуын түсіндіруге болады. Халықтық аңыздарда дәл осы құбылыс «шайтанның ісі» ретінде көрсетілген.

Халықтық аңыздар мен жырлардағы Шайтанкөл

Шайтанкөл туралы аңыздар бірнеше желіге бөлінеді. Олардың ең кең тарағаны — «батып кеткен ауыл» туралы аңыз. Бұл аңыздың нұсқалары аймаққа байланысты өзгерсе де, негізгі желісі бірдей: бір заманда бай мал-мүлкіне, оның ел-жұртына мақтанып, жаратқанның алдындағы парызын ұмытқан бір ауыл болыпты. Халқының күнәсіне залым жер астынан аттай сулар атқылап, ауылды бір түнде шомылдырып жіберіпті. Сол батқан ауылдың мөлдір сулары кейін ешқашан тазарып шықпаған.

Екінші желі — «шайтанның мекені» туралы аңыз. Жергілікті ақсақалдардың айтуынша, Шайтанкөл ешқашан қатпайтын болған. Тіпті қатты суықта да судың ортасында ерекше бұқар шығып тұрған. Халық бұл құбылысты жер астындағы шайтан мен жын-перілердің оттарымен байланыстырды. Кешке қарай немесе бұлтты күндері судың бетінде мөлтілдеген «отшашулар» — будың конденсациясынан туындайтын жарқылдар — байқалыпты. Аңызда бұл «шайтанның ойнауы» деп суреттелген.

Үшінші аңыз желісі — «жұмбақ тіршілік» жайлы. Ата-бабалардан келе жатқан жырларда Шайтанкөлдің түбінде адам суретіне ұқсас, бірақ небір бөтен

жаратылыстардың тіршілік ететіні айтылады. Балықшылар кейде торларын суға салғанда, оларды бір қылғытып алатын тылсым күш болғанын айтады. Бұдан тысқары, кейбір жылдары кеш күзде судың бетінде үлкен дөңгелек іздер мен толқын пайда болған. Тұрғындар мұны «жер астынан ұйықтаған алып жандардың дем алуы» деп түсіндірген.

Аңыздарда Шайтанкөлге жақындауға тыйым салынған уақыттар да атап өтілген. Жаз ортасындағы «Жаз тойы» мерекесінен кейінгі үш күн, кеш күздің алғашқы қарлы түні және жаңа ай шыққанда бұл суға бармауды аталар аманат етіп кеткен. Бұл тыйымдардың артында нақты байқаулар жататынын зерттеушілер байқаған: дәл осы мерзімдерде газ бөлінуі белсенді болып, жағалаудағы ауа улана бастайды.

Тарихи деректер мен экспедициялар

Шайтанкөлдің аты тарихи жазбаларда алғаш рет XIX ғасырдың екінші жартысында кездеседі. Орыс зерттеушісі, географ Семен Броневскийдің Орталық Қазақстан бойынша жасаған экспедициясының (1878) есебінде «жергілікті халық арасында дәстүрлі қорқыныш тудыратын қара су қоймасы» деген сипаттама бар. Осы мәліметке сүйенсек, бізге белгілі Шайтанкөл — ежелден-ақ адамдардың назарын аударған ерекше жер.

Кеңес дәуірінде, 1930-1950 жылдары Орталық Қазақстанды геологиялық тұрғыдан игеру барысында бірнеше экспедиция Шайтанкөлге тоқталып, оның суы мен жер асты қабаттарын зерттеген. Атап айтқанда, 1947 жылы геолог М.А. Серовтың басшылығымен ұйымдастырылған топ мұнда ұзақ уақыт болып, судан органикалық заттардың жоғары концентрациясын, метан мен күкіртсутегі газдарының бөлінуін тіркеген. Сол кезден бастап ғылыми тілде бұл нысан «газбөлгіш батпақты-карст көлі» деп жіктелді.

1970 жылдары Қарағанды мемлекеттік университетінің биология кафедрасынан бірнеше рет зерттеу сапарлары ұйымдастырылды. Ғалымдар көлдің биоалуандығын зерттей келе, оның суында хлорофилл бактериялары мен анаэробты микроорганизмдер мол екенін анықтады. Дәл осы ерекше экожүйе судың тұнық емес, қара-жасыл түс алуына себеп болатыны дәлелденді. Осылайша «шайтанның суы» деп аталып келген құбылыс биологиялық тұрғыдан түсіндіріле бастады.

2000 жылдардың басынан бастап жергілікті тарихшылар мен этнографтар да Шайтанкөлге деген назарын арттырды. Тарихшы Ғалымжан Смаил 2005 жылы жарияланған «Орталық Қазақстанның сакральды кеңістіктері» атты монографиясында Шайтанкөлдің тек табиғи нысан емес, тарихи киелі орын ретінде де маңызды екенін алғаш рет жан-жақты негіздеді. Ол жергілікті ақсақалдармен сұхбаттар жүргізіп, аңыздардың тізімін жасап, оларды ғылыми жүйеге келтірді.

Ғылыми түсіндірмелер: аңыздың астарындағы ақиқат

Аңыздар мен ғылымды салыстырып зерделегенде, айқын бір заңдылық байқалады:

халық аузындағы жырлар мен ертегілер табиғи құбылыстарды адамзаттық, діни-рухани тілге аударып бейнелеген. Мысалы, «батқан ауыл» аңызының ғылыми негізін карст құбылысынан іздеуге болады. Карст — жер астындағы тас тұзды немесе әктасты қабаттарды жер асты суының ерітіп, кеуек пен үңгір пайда болуы. Осы кеуектер кенеттен шөгіп кетіп, жер бетінде шұңқыр немесе су тығырығы пайда болуы мүмкін. Осы процесс сонау ерте заманда «жаза ретіндегі жер жұтуы» деп танылған.

«Шайтанның оты» — судың бетіндегі жарқылдар — метан газының өздігінен тұтануымен немесе болпылдаған газ бөлшектерінің кейде биолюминесцентті организмдермен байланысуымен түсіндіріледі. Биолюминесценция — тіршілік иелерінің өздігінен жарық шығаруы. Шайтанкөлдің суында кездесетін кейбір балдырлар мен бактериялар осы қабілетке ие. Қараңғы түнде бұлар суды мөлдір жарқырататындай жарқыл беретіні туралы мәліметтер белгілі.

Жануарлардың, тіпті адамдардың да Шайтанкөл маңайында дәрменсізденіп, есеңгіреуі туралы айтылады. Мұның ғылыми негізі анық: судан бөлінетін күкіртсутегі (H_2S) газы тыныс алу жолдарын ашиды, бас айналуға, жүрек айнуға себеп болады. Жоғары концентрацияда ол тіпті өлімге де алып келуі мүмкін. Дәл осы себепті атаңдарымыз «бұл жерге бармаңдар» деп ескертіп кеткен — бұл жай ғана «қорқытпа» емес, нақты бақылауға негізделген өмірлік тәжірибе.

Сонымен қатар, «жұмбақ тіршілік» туралы аңыздардың негізінде де нақты байқаулар жатыр. Шайтанкөлде ұзындығы орта есеппен 60-80 сантиметрді құрайтын шортан, торта және басқа да балықтар мекендейді. Ірі балықтардың суды шапшып жүзуі, тіпті судан басын шығаруы кешкі сағаттарда ерекше сұлу, кейде үрейлі де көрінеді. Ескі заманда бұл «жер астынан шыққан тылсым жан» ретінде қабылданған.

Аңыздың мәдени және тәрбиелік маңызы

Шайтанкөл туралы аңыздарды тек «дұрыс» немесе «бұрыс» деп бағалауға болмайды. Олар — халықтың ұжымдық бейнелеу жүйесі, яғни ауызша ғылымы. Аңыздар арқылы ата-бабалар балаларын қауіпті жерден алшақтатты, табиғатты сыйлауды үйретті, жамандықтан тыйды. Кез келген «Шайтанкөлге бармаңдар, сорлайсыңдар» деген ескерту — оның астарында газдың немесе карсттың белгілерін дәл байқаған адамның бақылауы жатыр.

Этнограф-ғалым Рабиға Мусина «Қазақ аңыздарының экологиялық коды» (2018) атты еңбегінде осы мәселеге арнайы тоқталады. Оның пікірінше, қазақ халқының табиғатқа байланысты аңыздарының 70 пайызынан астамы нақты экологиялық немесе физикалық құбылыстарды тікелей немесе метафорлық түрде бейнелейді. Шайтанкөл — осы тезисті дәлелдейтін ең айқын мысалдардың бірі.

Сонымен қатар, Шайтанкөл — ұжымдық жадының, тарихи шеңбердің бір бөлшегі. Ол

туралы айтылатын аңыздар — жай ертегі ғана емес, белгілі бір кезеңде болып өткен оқиғаларға, феномендерге реакция ретінде пайда болған мифтік-тарихи баян. Сол себепті тарихшы үшін де, географ үшін де, этнограф үшін де Шайтанкөл тең дәрежеде маңызды.

Бүгінгі күндегі жағдай мен болашақ зерттеу перспективалары

Бүгінгі таңда Шайтанкөл ірі туристік нысанға айналу алдында тұр. Жергілікті биліктің бастамасымен 2019 жылдан бастап аймақта экотуризм инфрақұрылымын дамыту бойынша жоспарлар жасалуда. Алайда экологтар сақтықты ескертеді: белсенді газ бөлінуі жүріп жататын бұл табиғи нысанға ретсіз туристік ағым зиянды. Сондықтан болашақта бұл жерде арнайы экологиялық мониторинг жүргізу және бару ережелерін белгілеу қажет.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, Шайтанкөл толық зерттелді деп айта алмаймыз. Оның тереңдігі мен түбінің морфологиясы, газдың жыл сайынғы мөлшерінің өзгеруі, биоалуандығы — осылардың бәрі кешенді зерттеуді қажет етеді. Аймақтағы жоғары оқу орындары мен экологиялық мекемелер бірлескен кешенді зерттеу жобасын ұйымдастырса, ол Шайтанкөл туралы жаңа беттерді ашуы сөзсіз.

Ерекше назар аударуды қажет ететін тағы бір мәселе — аңыздардың толыққанды жазбаша тіркелуі. Қазірде Шайтанкөлді бастан кешірген буын — 80-90 жастағы ақсақалдар — бірте-бірте кетіп жатыр. Олармен тіркелмеген ауызша деректер мәңгілік жоғалуы мүмкін. Этнографиялық экспедицияларды жеделдету, видео- және дыбыстық жазбалар жасау — бүгінгі жас зерттеушілердің парызы.

Қорытынды

Шайтанкөл — аңыз бен ақиқаттың тоғысқан жері. Ол жайлы айтылатын аңыздар мен жырлар — жай ғана фантазия емес, бай бақылау мен тәжірибеге негізделген халықтық білімнің жемісі. Ал ғылым сол аңыздарды жоққа шығарудың орнына, олардың астарындағы шынайы құбылыстарды ашып, халықтық білімнің тереңдігін дәлелдей түседі.

Тарих ғылымы үшін Шайтанкөл сияқты нысандар ерекше бағалы: олар халықтың табиғатты қалай қабылдағанын, оның тілінде қалай жазып қалдырғанын, ұрпаққа қандай хабар бергісі келгенін аша алады. Аңыз — бұл ежелгі адамның газдың не екенін, карсттың не екенін білмей тұрып, оларды өзінше «ғылыми» жүйеге салуы. Шайтанкөл аңыздарын осы тұрғыдан зерттеу — біздің тарихи санамызды тереңдетуге, халқымыздың зерделілігі мен байқампаздығына деген құрметімізді арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен, Шайтанкөлдің сыры — ол шынымен де бар, тек ол «шайтанның» сыры емес, қайта табиғаттың, тарихтың және адамзаттың өзінің сыры. Аңыздар жоғалмасын, ғылым

дамысын, ал Шайтанкөл — осы екеуінің арасындағы алтын көпір болып қала берсін.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Броневский С.М. Орталық Қазақстан экспедициясының есебі. — Санкт-Петербург, 1878. — 214 б.
2. Серов М.А. Карагандинская геологическая экспедиция: отчёт о полевом сезоне 1947 года. — Алма-Ата, 1948. — 98 б.
3. Смаил Ф.Қ. Орталық Қазақстанның сакральды кеңістіктері. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2005. — 312 б.
4. Мусина Р.Б. Қазақ аңыздарының экологиялық коды. — Алматы: Қазақ университеті, 2018. — 256 б.
5. Нұрмағамбетов Е.Ж. Қарағанды облысының гидрологиялық нысандары. — Қарағанды, 2012. — 180 б.
6. Алпысбаев Х.А. Қазақстан жеріндегі сакральды орындар. — Алматы: Ғылым, 1995. — 340 б.
7. Байжанов Т.С. Дала экологиясы мен халықтық білім. — Астана, 2015. — 128 б.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.